

Vad ropar Roger Williams till vår tid?

En personlig betraktelse

Leif Ericsson

Samvetsfrihet är i djupaste betydelse en personlig frihet. Samvetsfrihetens betydelse för en person kan man förstå genom personens egen livshistoria. Varje människa erfar sitt eget sätt att väcka sitt samvete, att våga ha samvete. Första gången frågan om samvetsfrihet ställdes på sin spets i mitt liv var när jag som tidig tonåring gick med min mamma, pappa och lillebror i högmässan. Varje söndag stod jag upp i bänkraden och rabblade trosbekännelsen: ”Jag tror på ...” och mot slutet ”Vi tro ock på ...”

En söndag drabbades jag av orden ”jag” och ”vi”. Av att jag svor en ed personligt och kollektivt. Jag blev torr i mun och öronen hetade när jag rabblade denna ed utan övertygelse. Jag tvingade mig att ta ställning till trosbekännelsen, ett ord i taget. Om jag inte kunde stå för ett visst ord var jag tyst och hoppade över det. Orden skulle vara mina egna, annars var jag falsk. För varje högmässa blev min trosbekännelse allt kortare. Till slut hade den krympt samman till prepositioner, bindeord och verb som jag kunde acceptera när de förlorat sitt sammanhang:

Jag tro på ... ock på ... hans ... vår ... vilken är ... av den ... född av ... korsfäst, död och ... nederstigen till ... på tredje dagen ... igen, uppstigen till ... sittande på ... högra sida, därifrån igenkommande till att ... Vi tro ock på ... en ... de ... syndernas förlåtelse, de ... och ett ... liv.

Syndernas förlåtelse och livet var det enda som blev kvar.

Kyrkans trosbekännelse förlorade makten över mig. Jag hade upplevt ordens makt och upptäckt hur jag kunde befria mig. De små orden "jag" och "vi" bar laddningar som jag hade blivit hyperkänslig för. Jag hade gjort min första erfarenhet av intellektuell samvetsfrihet.

Ett andra avgörande tillfälle var när jag gjorde värnplikt 1965. I utbildningen till värnpliktig underofficer ingick att hålla ett föredrag. Jag valde att tala om Vietnamkriget. I februari hade USA inlett ett urskillningslöst bombkrig över Vietnam. Jag var inte alls beredd på den reaktion mitt föredrag och ställningstagande framkallade. Jag drevs genom korridoren på regementet till kaptenen för att förhöras. Befälen stämplade mig som farlig och kommunist för att jag tog ställning mot USA:s militarism. Utan att jag anat det hade mitt ställningstagande uppgraderats till en allvarlig konfrontation mot befälen och militären. Jag utsattes för ett övergrepp mot min person av den svenska statsmakten. Allt brast för mig och jag föll i gråt inför kaptenen. Min samvetsövertygelse möttes med våld av staten.

Tillsammans med några vänner startade jag 1969 föreningen Ordfront. Vi gav under 1970-talet ut flera böcker om Vietnamkriget. Statens säkerhetsorganisationer – Säpo och IB – övervakade oss och i en rapport fann jag uppgiften att Säpo betecknade mig som en "samhällsfiende".¹ Jag frågade mig om det var jag eller statens säkerhetsapparat som var "samhällsfiende". Krigsvägrarna i USA, vi som protesterade mot Vietnamkriget, vi som följde våra samveten uppfattade jag som dem som försvarade samhället och demokratin.² Min erfarenhet av staten var att den upprätthöll sin makt med hjälp av våld.

Vid Vietnamkrigets slut drabbades jag av ännu en omskakande livserfarenhet. Jag hade i tio år arbetat med opinionsbildning mot USA:s folkmordskrig i Indokina. Med några dagars mellanrum 1975 var krigen i Vietnam och Kambodja slut. Mellan 1,5 och 1,7 miljoner människor, en femtedel av hela befolkningen i Kambodja, beräknas ha dött av terror och svält under de röda khmerernas år vid makten, varav uppemot en halv miljon avrättades.³

När uppgifterna om folkmord i Kambodja kom slog en förnekelsemekanism till. Stora delar av den vänster där jag var aktiv framstod

för mig som i grunden omoralisk. Ideologisk övertygelse ställdes över fakta. Tilltro till auktoriteter och gruppsolidaritet var starkare än samvetsövertygelser. Genom att tillämpa en sträng källkritik kom Noam Chomsky fram till att man inte kunde dra några slutsatser om folkmord. Han underkände alla rapporter som otillförlitliga och hävdade att uppgifterna om folkmord var ett led i USA:s propagandakrig och att dödstalen i Kambodja var oerhört överdrivna.

Jag drabbades av ett starkt ifrågasättande av det jag sysslade med. Jag fick upprepade ångestattacker som jag kopplade till den stegrade stress jag upplevde över mitt liv. Det kändes som att mitt jag gick sönder.

Först genom kontakten med Willy Strzelewicz som skrivit boken *De mänskliga rättigheternas historia* (Ordfront 1983) som flykting i Sverige under andra världskriget hittade jag en moralisk och politisk hållning som bar. 79 år gammal och bräcklig utstrålade han en varm vishet och berättade om sitt dramatiska liv. Han hade som ungom-munist flytt från Tyskland till Tjeckoslovakien, flytt vidare undan kommunisterna till Norge. Efter Tysklands ockupation av Norge flydde han till slut till Sverige. Han hade ägnat flyktingåren åt att studera de mänskliga rättigheterna, enligt honom kärnan i humanismen.

Mina erfarenheter under dessa tidiga ungdomsår formade min grundsyn på samvetsfrihet och förhållandet mellan individen, gruppen och staten. Kopplingen mellan egna erfarenheter och allmängiltiga principer gör det möjligt att tränga in i och förstå samvetets funktion.

Jag upptäcker Roger Williams

På 1980-talet fick jag upp ögonen för baptisten⁴ Roger Williams i en gammal tysk bok om författningshistoria.⁵ Där skildrades han som den förste som formulerade mänskliga rättigheter på ett modernt sätt som rättigheter som varje människa äger av sig själv och som staten ska garantera. Han hade flytt med sin fru Mary i februari 1631 till Massachusetts från det religiösa förtrycket i England. New England i Nordamerika hade emellertid förgiftats av de europeiska idéerna om antidemokrati, prästvälde och intolerans. I Massachusetts förföljdes, bötfälldes, pryglades och landsförvisades baptister, kväkare och andra

som inte accepterade den engelska kyrkans lära. Williams anklagade den engelske kungen för att häda när denne påstod sig vara en kristen kung och att Europa var den kristna världen.

Vintern 1636 utvisades Williams från Massachusetts och grundade kolonin Rhode Island på principen om absolut samvetsfrihet, demokrati och att stat och kyrka skulle hållas strikt åtskilda.

Under de fem åren innan han fördrevs från Massachusetts hade Williams umgåtts med den amerikanska urbefolkningen och gjort anteckningar till ett unikt antropologiskt lexikon över engelska och narragansettsspråket.⁶ Han talade flytande ett eller flera amerikanska ursprungsspråk. Han skrev att "naturen inte känner någon skillnad mellan européer och amerikaner i blod, födsel, kropp etc."⁷ "De vilda amerikanerna", skrev Williams, "var hänsynsfullare och hyggligare i sina inbördes göranden och låtanden, och även mot främlingar, än engelsmännen vanligtvis brukar vara".⁸

Roger Williams syn på samvetet bygger på fenomenologiska iakttagelser, det vill säga hur människors medvetande uppfattar samvetet:

- alla människor känner till fenomenet samvete
- samvetet kan inte övermannas av viljan
- samvetet är både en intuitiv och en intellektuell förmåga
- samvetet är känsligt
- samvetet kan utvecklas
- samveten kan stå emot varandra
- samvetet kan deformeras genom tvång
- samvetet kan förvrängas av konformitet, i värsta fall utplånas.

Olika aspekter av samvetet enligt Roger Williams

Enligt Williams har världsliga handlingar alltid andliga konsekvenser.⁹ I det samhälle och den kyrka han lämnade i Europa hade relationer mellan människor bestämts av maktförhållanden och våld. Genom att göra sig öppen för människor och erfarenheter vann han en egen uppfattning om demokratin, om kyrkan, om religion och om samvetet. Williams hävdade att samvetet är en moralisk auktoritet och förmåga som alla människor äger: "Detta samvete finns hos hela

mänskligheten, mer eller mindre, hos judar, turkar, katoliker, protestanter, hedningar, etc.”¹⁰ ”Samvete med gott och ont” har ”varje primitiv indian”.¹¹

Han menade att samvetet är förutsättningen för en gemensam grundläggande moral och samvaro. Samvetet uppfattar de moraliska principer, den naturrätt, som alla människor förväntas acceptera och som all moralisk diskussion utgår från.

I den klassiska naturrätten föreställde man sig att människan har en kärna av orubbliga gudsprinciper. För Williams har samvetet samma roll som i stoicismen men för honom äger det också känslor och fantasi. Trots att han betonade dess religiösa uppgift uppfattade han samvetet som en allmän moralisk förmåga att styra en persons liv (likt det stoiska begreppet *hegemonikon*). Det är källan till vår praktiska identitet: det är ”i själva verket människan”, det är ”indeed the man”.¹²

Williams var förtrogen med Thomas av Aquinos filosofi. Samvetet består enligt Thomas av Aquino av två ”kamrar”: dels Guds principer, naturrättens principer, dels en moralisk intellektuell slutledningsförmåga. Williams såg samvetet som bestående av tre delar: intuitionen (som uppfattar naturrättens principer), den intellektuella slutledningsförmågan (som tillämpar naturrättsprinciperna på en konkret situation) och viljan (att handla utifrån principer och den egna slutledningsförmågan). Han ansåg liksom Thomas av Aquino att samvetet kan begå misstag. Till skillnad från de puritaner som hade makten över kyrkan i New England och som var snabba med att inskränka samvetsfriheten för andra vars samveten var ”falska”, hävdade Williams att samvetet måste vara lika fritt som tanken. Denna frihetliga syn på samvetet delade han med Thomas av Aquino.¹³ Men Williams menade däremot att samvetet måste få fritt spelrum så länge inte någon annan skadas.

Samvetet står inte opåverkat av omgivningen enligt Williams, det kan påverkas av moralisk skolning. Omgivningens samveten kan mobilisera ett stärkt samvete hos den enskilde. Omvänt kan omgivningen urholka en persons samvete.

Intuitionen

Williams vände sig emot kväkarnas intuitiva syn på samvete som underskattade intellektets roll samtidigt som han hävdade att varje människa har tillgång till naturrättens gudomliga principer. Enligt Thomas av Aquino kommer naturrättens allmänna principer till människan ”så som människan slås av en idé, hon skaffar sig den inte medvetet utan den kommer bara till henne. Dessa principer är inte intuitiva utan nödvändiga och logiskt sanna, de kan inte vara falska eftersom *synteresis*¹⁴ bara fungerar som mottagare av dem”.¹⁵ I sin polemik mot kväkarna jämförde Roger Williams deras ”inre ljus” med sin egen förståelse av ”light of nature”, naturens ljus, som han beskrev som en förmåga att tillägna sig moralisk kunskap.

Intellektet

Williams ansåg att moraliska överväganden och handlingar äger rum i förnuftet, vilket består av såväl intellektet (”mind”) som viljan (”heart”).¹⁶ Dessa inre förmågor är enligt Williams intellektuella till sin karaktär.¹⁷

Samvetet kan ta miste, dra fel slutsatser. Men det är inget argument mot samvetsfrihet. Samvetet binder personen, inte för att det är gudomligt utan så verkar samvetet inom en person.

Jag intervjuade rättsfilosofen Ronald Dworkin i New York hösten 1997. Han var född i Providence i Rhode Island, och jag utgick från att hans tankar hade rötter till Williams. Men Dworkin använde begreppet integritet istället för samvete.

”Samvete”, sa Dworkin, ”har en något annorlunda klang i mina öron än integritet. En del av samvetstraditionen bygger på en mer omedelbar känslomässig reaktion, på mer spontanitet än vad integritet enligt min mening innebär. Det rör sig om en betydelsenyns, men för mig är integritet inte detsamma som en spontan reaktion. Integritet är en noga övertänkt – och så gott det går – genomresonerad ståndpunkt till skillnad från samvetet som är mer intuitivt. Integritet tillför något till samvetet, något som behövs för konsekvensens skull.”¹⁸

Dworkin menade att intuition inte räcker utan samvetet kräver också en intellektuell prövning. Denna argumentation kan tolkas

som en sammansmältning av kväkarnas intuitiva syn och Williams mer intellektuella syn på samvetet.¹⁹

Viljan

När Williams beskrev den inre moraliska förmågan tillskrev han aldrig viljan en självständig roll. Fastän viljan kan nonchalera eller öppet trotsa samvetet har viljan inte sådan makt att den med viljemakt kan förändra eller skylla över eller manipulera samvetets vittnesbörd.²⁰

Dialog

Williams analyserade motståndarnas argument noga och bemötte dem strikt. Titeln på hans främsta verk är talande nog ”Den blodiga dogmen att förfölja, i samvetets namn, diskuterad i ett samtal mellan Sanning och Fred”.

Han anklagade kväkarna för att förväxla sitt inre med Guds röst och utmanade dem på en maratondebatt i två gånger tre dagar.²¹ Hans argumentation rymde inte hat och ont uppsåt, även om han ibland också tappade humöret och argumenterade fränt. Dialog förutsätter gott uppsåt. Ett syfte med dialog är att undvika övergrepp från bägge sidor.²² I Rhode Island hindrades aldrig någon religiös sekt att verka utan till den lilla kolonin sökte sig inte bara anhängare till allsköns puritanska sekter såsom gormare, sökare, baptister, kväkare, anabaptister, familister och millenarister utan också judar från hela världen.

Tvång och konformitet

Samvetet kan inte tvingas till förändring, men det kan ändras genom argumentation, sökande, undersökning, det vill säga en intellektuell process, och på så sätt stödjäs av viljan. Därför är tvång meningslöst. Tvång stärker ofta samvetsövertygelser.

Att försöka tvinga fram en religiös eller moralisk övertygelse var enligt Williams att göra våld på människans identitet. Personlig tro och övertygelse hör till kärnan i en människa, det är en oskiljaktig del av personen och kan inte påtvingas personen.²³ Trosuppfattningar är förbundna med individens personliga strävan efter sanning genom fritt sökande.

Inte endast religiös tro utan även moraliska övertygelser hör till de samvetsövertygelser som måste skyddas, enligt Williams. Att tvinga en person att ändra sin djupa övertygelse kan istället resultera i att övertygelsen blir än mer bergfast. Williams använde ofta metaforen ”själslig våldtäkt”, ”soul rape”, om övergrepp på personlig övertygelse.²⁴ Av detta skäl, menade Williams, var pluralism nödvändigt i mänskliga samhällen och skulle uppnås med tolerans, tålamod och dialog.

Samhällsfred

Williams ansåg att samhällsfreden var viktig att upprätthålla. En regering har rätt att inskrida mot medborgarnas övertygelser, oavsett om de är religiösa eller moraliska, om de uppenbart hotar samhällsfreden eller överskrider moraliska normer som varje människa förväntas omfatta, till exempel att det är fel att döda oskyldiga människor.²⁵ Han hävdade att det finns gränser för moralisk tolerans och att en viss grad av medborgerlig konsensus när det gäller moraliska värden tvärs över religiösa och kulturella gränser är nödvändig för ett fungerande samhälle.²⁶

Samvetsföljelser hotar samhällsfreden: ”Därför försäkrar jag, det finns ingen doktrin, ingen lära, som så direkt och uppenbart bryter städernas fred, som doktrinen att plåga eller straffa varandra i samvetets eller religionens namn.”²⁷ I själva verket är snabbaste vägen till fred inte påtvingad religiös enhetlighet utan en politik präglad av frihet.

Samvetsövertygelser är samhällets grundval och dess överlevnad förutsätter frihet och ärlighet. Samvetet som ett samhälles oberoende grundval riskerar att förstöras om det tvingas att rätta sig efter sociala normer.²⁸ Därför riskerar tvång att försvaga, förstöra eller rent av utrota samvetsförmågan hos människor. Williams befarade att systematiskt förtryck av samvetet tvingade fram konformitet, uppmuntrade människor att inte ge akt på sina samveten, att korrumpera sina moraliska förmågor och klippa av länken mellan det mänskliga intellektet och viljan.²⁹

Samvetet är ömtåligt, det kan avtrubbas och paralyseras och måste därför skyddas. Men ett paralyserat samvete kan väckas.

Motstående samveten och medborgaranda

För Williams var det uppenbart att människors samveten kunde stå emot varandra. Han hävdade att våra samveten ska verka i frihet trots att olika samveten kan krocka med varandra och stå mot varandra. Samvetets makt ska respekteras samtidigt som han ansåg det nödvändigt med en medborgaranda, *civility*, så att människor respekterar varandra på en grundläggande miniminivå.³⁰ Medborgaranda förutsätter såväl medborgarnas aktiva samveten som en moralisk dialog i samhället och respekt för en medborgerlig regering.

När Williams återvände från en resa till England 1654 möttes han av uppslitande fraktionsstrider i Rhode Island vilket fick honom att skriva ett upprört brev till medborgarna som han inledde med orden: "Jag är likt en människa i en stor dimma. Jag vet inte riktigt hur jag ska styra". Han upplevde att efter allt slit hade han belönats endast med "Bedrövelse och Sorg och Förbittring" orsakat av "Splittringen och Förvirringen inom oss själva".³¹

Williams argumenterade för att samhället ska skydda samvetsfriheten. Han ansåg att förtryck av samvete ibland kunde motiveras med hänsyn till samhällsfreden och det allmännas bästa. Men det var likväl förtryck av samvetet och i grunden fel.

Williams var i första hand praktiker, inte teoretiker. Insikterna om samvetets natur fick han i praktiska livet, men också genom filosofisk och teologisk slutledning.

Staten ska vara sekulär

Den gängse uppfattningen i den europeiska protestantismen och i grannkolonierna i New England var att kyrka och stat hängde ihop. Williams hävdade tvärtemot principen att stat och kyrka måste hållas åtskilda, staten måste avhålla sig från att blanda sig i andliga frågor. Staten skulle istället garantera samvetsfriheten och samhällsfreden. Religionen och samvetena måste vara fria.

Staten måste vara sekulär, religiöst neutral, för att respektera människornas religiositet. Den moderna sekulära staten är inte en antireligiös idé.

Rhode Islands lagstiftning om samvetsfrihet

Platsen där Roger Williams slog sig ner kallade han Providence, Guds omsorg: ”I en känsla av Guds barmhärtiga försyn gentemot mig i min nöd kallade jag platsen Försyn eftersom jag önskade att den skulle vara som ett härbärge för människor som plågades av samvetsnöd”.³² Narragansetthövdingarna Canonicus och Miantonomo överlät ett landområde till Williams.³³

Begreppet samvete infördes i staden Providences konstitution 1640: ”Såsom tidigare har gällt för stadens friheter: stå fortsatt fast vid Samvetsfrihet”.³⁴

Williams hävdade att en person skulle varken bli ”tvingad att underkasta sig att lyda sådana läror och dyrkan” som beslöts av staten eller ”förföljd på grund av att han omfattar eller tillämpar det hans samvete säger honom är Sant”. Samvetsfriheten förutsatte att personen ifråga inte gjorde sig skyldig till ”brott mot den medborgerliga freden eller stadens fred, tillämpad riktigt”.³⁵

I kolonin Providences grundlag 1647 skrevs in att ”eljest än vad som här är förbjudet får alla människor leva i enlighet med vad deras samveten bjuder dem”.³⁶ Lagen inleds med ett godkännande av den rätt till självstyre som det engelska parlamentet gett kolonin och förklarade att ”den form av styrelseskick som upprättats i Providence Plantations är Demokratisk, det vill säga, ett styre upprättat genom fritt och frivilligt samtycke av alla, eller av majoriteten [,] av de fria bosättarna”.³⁷

Även om Providence kallade sig själv en demokrati var det inte en demokrati i modern betydelse. De fria invånarna inkluderade varken kvinnor eller alla vuxna manliga invånare. Samvete var det grundläggande begreppet som inkluderade alla människor till skillnad från begreppet demokrati som var föränderligt.

Joshua Verin, en av de första inbyggarna tillsammans med Roger Williams, förbjöd sin hustru att delta i gudstjänster i Providence och slog henne när hon insisterade på att delta. Han förlorade sin rösträtt enligt beslut 21 maj 1638 av staden Providence: ”Det beslöts att

Joshua Verin på grund av överträdelsen av förbudet att inskränka samvetsfriheten förlorar sin rösträtt tills han förklarar det motsatta”.³⁸

När monarkin avskaffades befarade den demokratiska utjämnrörelsen *levellers* i England att det största hotet skulle bli en lagligt tillsatt men självsvåldig regering. Levellers krävde 1647 under inbördeskriget en skriven författning som garanterade medborgerliga rättigheter vilka en demokratisk regering inte fick kränka. Men rörelsen krossades med vapen 1649. Det blev i Rhode Island som levellers idéer förverkligades.

Rhode Island utsattes för ständiga angrepp från grannkolonierna Massachusetts, Connecticut och Plymouth. Därför skickades Roger Williams och John Clarke till London 1652 för att försöka få till stånd ett säkrare fribrev från den engelska staten. Efter två år återvände Williams till Rhode Island och lämnade Clarke att förhandla i tio år med parlament, regering och kung.

År 1663 utfärdade den engelske kungen en författning för Rhode Island som grundades på en absolut samvets- och religionsfrihet som inte fick inskränkas av lagar:

ingen person [får] i nämnda koloni, vid något tillfälle, hädanefter på något sätt ofredas, straffas, oroas, eller ifrågasättas för avvikelse i religiös uppfattning, [som] inte uppenbart stör samhällsfreden i sagda koloni; utan alla och envar får, från tid till annan, för all tid framgent, fritt och fullt följa sina egna avgöranden och samveten när det gäller religiösa angelägenheter, [...] förutsatt att de uppträder fredligt och lugnt, och inte använder denna frihet till tygellöshet och gudlöshet, ej heller till medborgerlig skada eller yttre oordning för andra; [...] *trots vad varje motstridig lag stadgar* [...].³⁹

I Rhode Islands författning gavs medborgarna rätt att följa sina samveten även om lagen stadgade annorlunda. Denna princip att samvetet kan stå över lagen – eller åtminstone vara jämbördigt med lagen – präglade tidigt såväl delstaternas som federala lagar.

I George Washingtons berömda brev till kväkarna 1789 gav han dem rätt att vägra militärtjänst:

Jag försäkrar er mycket uttryckligen att enligt min åsikt ska alla människors samvetsbetänkligheter behandlas med stor finkänslighet och ömhet och det är min önskan och begäran att lagarna alltid må vara i hög grad så anpassade till dessa som hänsyn till skydd av nationens säkerhet och väsentliga intressen kan rättfärdiga och tillåta.⁴⁰

Denna rättstradition skapades av kristna sekter som baptister och kväkare i Nordamerika och spelade en stor roll långt senare under medborgarrättsrörelsen och protesterna mot Vietnamkriget.

Williams och Rhode Island tolkade författningen bokstavligt, så som de hade tillämpat den tidigare stadgan från 1644 då puritanerna kontrollerade det engelska parlamentet och befann sig i krig med kungen. Därför var det viktigt att Rhode Island erhöll en bekräftelse på dessa principer av den återupprättade Stuart-monarkin. I författningen från 1663 var Rhode Islands religionsfrihet inskriven. Stadgan tog inte upp frågan om icke-troende men Roger Williams och Rhode Island erkände samvetsfriheten för icke-troende och icke-kristna såväl som för kristna. Rhode Island avvek inte från dessa principer förrän man på 1700-talet tvingades av Storbritannien att beröva katoliker rösträtt.⁴¹

För Williams var samvetsrättens omfång stort. Han protesterade mot att de engelska kolonisterna beslagtog ursprungsbefolkningens mark, att den tvångskonverterades till kristendomen, att det var tvång att gå i kyrkan, att söndagen var vilodag, att kvinnor inte bar huvudduk, att kväkarna sålde sprit till indianerna, att prästerna var betalda, att den engelske kungen kallade sig kristen och genom att kalla sig kristen hade rätt att stjäla indianernas egendom med mera.

I kungens fribrev är Roger Williams tydliga rågång mellan samvets- och religionsfrihet upphävd. Formuleringen är analog med FN:s konvention om medborgerliga och politiska rättigheter och Europakonventionen när det gäller förbudet att använda samvetsfriheten till ”medborgerlig skada eller yttre oordning för andra”.⁴² Det revolutionerande med fribrevet är att samvets- och religionsfriheten garanterades även om det fanns lagar som upphäver den.

Efter Rhode Island infördes samvetsfrihet i en rad amerikanska delstaters grundlagar. När kolonin Pennsylvania grundades 1682 slog

man fast att en person som lever ”fredligt och följsamt enligt den medborgerliga regeringen, får i inget fall bli ofredad, eller diskriminerad på grund av hans eller hennes samvetsövertygelse eller praktik”.⁴³

I James Madisons ursprungliga förslag till det första rättighets-tillägget i USA:s författning var ordvalet ”samvetsfrihet”⁴⁴ och inte ”religionsfrihet”⁴⁵, men det avslogs. Samvete och religion sågs ofta som identiska begrepp – eller åtminstone som överlappande begrepp under 1600- och 1700-talen. Men valet av ord skulle få konsekvenser i framtiden.

Williams gjorde ingen åtskillnad mellan religion och samvete. Med rätten till samvetsfrihet avsåg han rätten att hävda varje religiös eller filosofisk övertygelse. Ibland använde han begreppet samvete i en vidare betydelse än religiös. Han kunde använda argument som inte var religiösa samtidigt som han menade att hans tänkande var en korrekt förståelse av kristendom. Williams var unik genom att han förespråkade tanke- och yttrandefrihet för troende såväl som icke-troende, för katoliker, muslimer och ateister.⁴⁶

Baptister i Roger Williams efterföljd spelade en avgörande roll vid utformningen av den amerikanska rättighetsförklaringen 1791 och det första rättighetstillägget: ”Kongressen får inte stifta någon lag som gäller religion eller förbjuder dess fria utövning.”⁴⁷ Thomas Jefferson använde Roger Williams bildspråk: ”bygga en mur av åtskillnad mellan kyrkan och staten”.⁴⁸

Martin Heideggers och Stanley Milgrams syn på samvete och auktoritet

Roger Williams fenomenologiska⁴⁹ tolkning av samvete har efterföljare i bland andra Martin Heidegger (1889–1976) och Stanley Milgram (1933–1984).

Martin Heidegger såg samvetet som ett ursprungligt tillvarofenomen med vissa egenskaper:⁵⁰

- Samvetet *talat* i tigandets modus.⁵¹
- Samvetsrop kommer ur mig och över mig och riktas till mig.

- Samvetsrösten ropar rent av mot vår egen vilja.
- Samvetsrösten är aldrig planerad, förberedd eller avsiktligt fullföljd av oss själva.
- Samvetet är en främmande röst.
- Samvetets röst talar på ett eller annat sätt i första hand om ”skuld”, ”skyldig”.

Det är iakttagelser som var människa själv kan göra. Samvetet talar till mig, men jag hör det inte. Därför kan Heidegger säga att samvetet talar i tigandets form. Samvetsrösten kan bli stark som ett rop, det kommer både ur mig själv och är samtidigt riktat till mig.

Thomas av Aquino skrev att samvetet mumlar. Heidegger skulle lagt till att mumlandet sker i tigandets modus. Samvetsrösten varierar i styrka från mummel och tal till rop, och smärtan kan variera från styng, en rysning, till ångest. Dessa beskrivningar försöker fånga hur medvetandet uppfattar samvetet – och de tar samvetets existens hos människan som given.

Heidegger skiljer på ”Mannet” och ”Självet”. Heidegger skrev att Självets möjligheter är att innerligast kunna-vara-sig-själv. Mellan Mannet och Självet råder en spänning. Jag uppfattar Mannet som samhället, föräldrar, arbetskamrater, chefer och så vidare som gemensamt representerande konvention och anpassning. Alla de som försöker att påverka mina livsval, som försöker att sälja in sina uppfattningar, beordra mig att göra saker utan att det nödvändigtvis är i samklang med min egen övertygelse.

Om Mannet får överhanden över Självet kan Självet inte längre välja sina egna möjligheter och hör inte samvetsropet utan endast Mannets röst. Då har Självet flytt undan ångest in i Mannets förmenta frihet. Victor Klemperer skrev i sin dagbok *Intill slutet vill jag vittna* den 2 april 1944: ”Tagna en och en är utan tvivel nittionio procent av de anställda i mer eller mindre hög grad antinazistiska, judevänliga, krigsfientliga, tyrannitrötta [...] men rädslan för den ensamma procenten regeringstroga, för fängelse, bila och kula binder dem”.⁵²

Vem är det som ropar? Heidegger svarar att samvetsropets ropare är det Självet som befinner sig i ångest. Det är ett ångestrop, ett anrop

till den egna ”skyldigvaron” ”som avbryter borthörandet på Mannet”, och ”som väcker ett hörande av Självet”. Skyldigvaro förstår jag som Självet medvetande om sin existens som ansvarstagande för sin egen tillvaro och förmågan till skuld för sina handlingar.

Vem är det då som lyssnar? Att förstå anropet är en beslutsamhet hos Självet ”att-vilja-ha-samvete”. Självet lyssnande till samvetets anrop ger Självet möjligheten att ta ansvar för sin egen existens.

Mannet har smitit från skyldigvaron och följer lätthanterliga regler och offentliga normer. Genom Självet beslutsamhet att ”vilja ha samvete” upptäcker Självet situationens möjligheter och upphäver obeslutsamheten. Samvetsrösten vittnar om ett ”kunna-vara-sig-självt”. Samvetsrösten är ett ångestrop som väcker ett hörande av Självet. Att vilja-ha-samvete, att ha en beredskap för ångest och att vara ansvarig är den existentiella förutsättningen för Självet att vara ansvarigt och att ta sig in i det faktiska handlandet.⁵³

Stanley Milgram var socialpsykolog och forskare vid Yale University i USA och närmade sig frågan om samvete på ett experimentellt empiriskt sätt. Han frågade sig om det som hände i Nazityskland också skulle kunna hända i USA, i en demokrati. Milgram begränsade sin frågeställning till förhållandet mellan en persons samvete och en auktoritet som inte använder våld. Med andra ord inte en individs situation i ett auktoritärt fascistiskt samhälle eller en auktoritär organisation som använder hot, skräck och våld.

Milgram utförde en rad experiment där frivilliga utsatte ett ”offer” för elstötar som påstods variera i styrka upp till livsfarliga. Slutsatserna av experimenten var att en mycket stor andel (75 procent) utsatte ”offret” för farligt starka stötar om denne inte sågs eller hördes.

Milgram sammanfattade sin slutsats på följande sätt. En avgörande fenomenologisk förändring hos

en person som träder in i ett auktoritärt system är att han inte betraktar sig själv som ett handlande subjekt med egna syften utan ser sig som en agent som utför en annan persons vilja. När en individ uppfattar sina handlingar på det sättet sker tydliga förändringar i hans beteende och inre sätt att fungera [...] Jag betecknar detta tillstånd

som agenttillståndet [...] Till skillnad från det autonoma tillståndet, det vill säga när en person ser sig som självständigt handlande.⁵⁴

Milgrams iakttagelse var att när en människa träder in i ett auktoritärt system ser hon inte sig själv som ett självständigt subjekt som handlar utifrån sina egna moraliska övertygelser utan istället agerar hon som ombud och utför en annan persons vilja.

Milgram varierade sina experiment genom att ersätta den auktoritära experimentledaren bland annat med en icke-auktoritär ledare som uppmuntrade deltagarna till att följa sitt samvete eller agera med stöd av andra som följde sitt samvete. Andelen som vägrade utdela elstöt var 70 procent om de mötte, såg och hörde sitt offer. Andelen som vägrade ge elstötar var 90–100 procent när de hade stöd av andra eller en icke-auktoritär experimentledare som uppmuntrade dem till att följa sitt samvete.

Det finns beröringspunkter mellan Martin Heideggers och Stanley Milgrams fenomenologiska undersökningar av samvetet. Vårt normala tillstånd i samhället är att befinna oss i olika roller som ombud för andra personer eller krafter. Även Heidegger såg att samvetet kunde förfalla och korrumpas. Vårt demokratiska system har institutionaliserat agentrollen, ombudsrollen, och reducerat utrymmet som ansvariga autonoma personer.

Vårt samvete är inlåst inom det gängse offentliga bruset, murar, regler och normer. Som autonom person är uppgiften att bryta sig loss. Beslutet att bryta sig ut är frihetsögonblicket. Samvetet ropar att jag ska ta plats i den yttre verkligheten, att jag existentiellt går under om det är en avgrund mellan mitt samvete och hur jag uppträder i den yttre verkligheten.

Roger Williams observation att samvetet är samhällets oberoende grundval ser jag som en generell formulering av Heideggers och Milgrams slutsatser. Tanken återfinns i FN:s förklaring om de mänskliga rättigheterna (1948) som tillkom efter andra världskriget och Förintelsen: "[...] enär ringaktning och förakt för de mänskliga rättigheterna lett till barbariska gärningar, som *upprört mänsklighetens samvete* [...]."⁵⁵

En demokratisk utveckling av samvetsfriheten

I det följande kommer jag att argumentera för att de tre friheterna tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet är intimt sammanflätade men också viktiga var för sig.

Rhode Island blev ett föredöme genom att staten inte fick befatta sig med religion. Statens uppgift var att garantera människornas samvets- och religionsfrihet som var medfödda enligt naturrätten. Det var embryot till mänskliga rättigheter, något som allt fler stater skulle skriva in i sina författningar. Motsvarande frihetssträvanden fanns samtidigt i Europa men verkade under svårt förtryck. Den svenska 1600-talspacifisten Anders Pedersson Kempe levde ständigt på flykt under de stora krigens tid – trettioåriga kriget, kungligt envælde och religiöst förtryck. Han bar på en övertygelse: Den soldat som lyder order har sjunkit till djurens nivå. Desertören är den autentiska människan. Att förgripa sig på en människa är att förgripa sig på Gud.⁵⁶ Roger Williams och Anders Kempe tog båda avstånd från statskyrkorna: Tron är grundad på en personlig inre övertygelse som aldrig kan påtvingas individen. Gud söker man i sitt inre.

Sedan antagandet av FN:s deklaration om mänskliga rättigheter, som tillkom som direkt resultat av andra världskriget och förintelsen, är grunden för samvetsfriheten inte längre religion och Gud utan mänsklig värdighet:

Vi, de förenade nationernas folk, beslutna att rädda kommande släktled undan krigets gissel, som två gånger under vår livstid tillfogat mänskligheten outhärliga lidanden, att ånyo betyga vår tro på de grundläggande mänskliga rättigheterna, på den enskilda människans värdighet [...] ⁵⁷

Mänsklig värdighet är det fundament som mänskliga rättigheter och internationell rätt vilar på idag. Mänsklig värdighet förutsätter samvetsfrihet, som skyddar förmågan till moraliska ställningstaganden och samvetets uttryck i form av moraliska bedömningar, beslut och

handlingar. Samvetsfriheten ska ge lagligt erkännande och skydd åt idén om moralisk förpliktelse.⁵⁸

Människans värdighet, personens värdighet, är överordnad den demokratiska statsmakten och visar på personens avgörande betydelse i det demokratiska samhället. Mänsklig värdighet är mer än ett värde. Värdigheten förenar de rättsliga, moraliska, etiska och religiösa dimensionerna hos människan.

Samvetsfriheten har trängts undan av religionsfriheten, yttrandefriheten och tankefriheten. Under Vietnamkriget godtog inte amerikanska domstolar samvetsvägrare som hävdade att kriget var orättfärdigt trots att de inte var pacifister. När krigsmotståndet växte godtog Högsta domstolen 1970 ett fall av samvetsvägran som inte grundade sig i religion: "all those whose consciences, spurred by deeply held moral, ethical, or religious beliefs, would give them no rest or peace if they allowed themselves to become a part of an instrument of war".⁵⁹ I maj 2004 dömdes Camilo Mejía av en militärdomstol i USA för att ha deserterat till ett års fängelse, degradering från sergeant till menig och avsked på grund av dåligt uppförande. Camilo Mejía hade under sin tjänstgöring i Irak vägrat utföra krigsbrott av samvetsskäl.⁶⁰

Den moraliska friheten har reducerats till en inre frihet. Europadomstolen skiljer på inre samvetsfrihet och att manifestera den politiskt.

Trots den långt gångna sekulariseringen i vardagslivet har samvetet reducerats rättsligt till att bli liktydigt med religion. Den moraliska dimensionen i samvetsfrihet har eliminerats. Vapenvägran accepterades i Sverige länge endast på kristen grund. Undantag från totalförsvarsplikten beviljas endast om man är ansluten till ett visst religiöst samfund. År 2016 avslog Europadomstolen ett fall av samvetsvägran med motiveringen att argumenten inte var religiösa utan snarare politiska.

Samvetsfriheten har desarmerats genom att den klätts i religiösa termer. Sverige är ett sekulariserat samhälle men när artikel 18 i FN:s konvention om medborgerliga och politiska friheter (ICCPR) översattes till svenska valdes ett konsekvent religiöst språkbruk: *belief* blev "tro" och inte ordbokens alternativ "övertygelse" på svenska, *observance*

blev ”iakttagande av religiösa sedvänjor” istället för ”bruk” eller ”efterlevnad”, *practice* blev ”andaktsövningar” och inte ”praktik” eller ”tillämpning” som är likvärdiga översättningsalternativ. Religiösa tolkningar av de mångtydiga rika engelska begreppen tog över den moraliska samvetsfriheten.

Det krävs en moralisk och rättslig precisering av samvetsfriheten

Enligt Roger Williams är samvetet den förmåga med vilken varje människa söker meningen med livet värd vår fulla respekt.

Genom att särskilja samvetsfrihet från yttrandefrihet och religionsfrihet kan en demokratisk rättsstat skapa en särskild rättslig betydelse åt moralisk förpliktelse.⁶¹

Genom att erkänna att en person kan förpliktigas av sitt eget samvete snarare än en överordnads beslut accepterar en rättsstat principen om personligt ansvar. Människor kan vara moraliskt bundna av plikter som inte finns i lagen. En demokratisk rättsstat ska erkänna att mänsklig värdighet binder en människa. Det är utgångspunkten för ett demokratiskt rättssystem, som måste hantera paradoxen att individerna ska acceptera och följa beslutade lagar och samtidigt ha rätt att bryta mot dem när de krockar med deras samveten.

Sekulariseringen av samvetsfrihet innebär att samhället måste utvidga samvetsfriheten till att omfatta tillämpningen av rent moraliska förpliktelser, till skillnad från religiösa förpliktelser. Moraliska förpliktelser är inte endast beslut – de manifesteras i konkreta handlingar.

Till samvetsfriheten hör oupplösligt samvetsansvaret, ytterst ett straffansvar om personen missbrukar sin samvetsfrihet. Plikten och rätten att följa sitt samvete gentemot gällande nationell lag och överordnades beslut skrevs inte bara in i Nürnbergprinciperna utan även i folkmordskonventionen 1948 (art. IV), Genèvekonventionen 1949 (art. 16), i tortyrkonventionen 1984 (art. 2) och i stadgan för krigsförbrytartribunalen för före detta Jugoslavien (art. 7).

Europakonventionens (1959) förbud mot tortyr (art. 3) har kommit att tolkas så att det likställs med tortyr att tvinga en människa att handla mot sitt samvete.⁶²

Samvetsförmågan är samhällets grundval

Samvetsförmågan är samhällets grundval enligt Williams och dess överlevnad förutsätter frihet och ärlighet. Han befarade att en systematisk ringaktning av samvetet tvingade fram konformitet, vande och uppmuntrade människor att inte ge akt på sitt samvete, att korrumpdera sina moraliska förmågor:

Att göra våld på människors samveten genom medborgerlig makt är så långt från att göra människor trogna Gud och människan, att det är raka vägen till att göra en människa dubbelt falsk: medborgerligt och fysiskt straff orsakar vanligtvis att människor spelar hycklare, döljer sin religion och följer tidvattnet ut och in, det visar all erfarenhet från världens alla nationer [...] Att förpliktiga samvetet gång på gång, tvärsemt eller utan dess egen övertygelse, försvagar och förorenar det, så att det (som alla andra förmågor) förlorar sin styrka, och själva karaktären av ett gemensamt ärligt samvete.”⁶³

Folkrörelserna – väckelsen, nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen, kvinnorörelsen och rösträttsrörelsen – drev fram det demokratiska genombrottet i Sverige. Under efterkrigstiden har bland annat Vietnammrörelsen, antiapartheidrörelsen, HBTQ-rörelsen, flyktingstödet och klimatrörelsen varit drivande i att fördjupa demokratin.

Den plötsliga förändring som präglade Sverige de senaste åren där politikerna gjort helt om i flyktingpolitiken, vilket många kallat hållningslöshet – ”följer tidvattnet ut och in” – skadar allvarligt våra samveten. Tusentals människor bistår ensamkommande barn som flytt från Afghanistan mänskligt och materiellt och genom att motsätta sig riksdagens och myndigheternas brutalitet.⁶⁴

Folkrörelsernas roll som moralkälla riskerar att sina. Staten har blivit den främsta moralleverantören genom lagstiftning. Risker med

en alltmer statsstyrd och politikerstyrd moral är ett inre samvetsförvinande och framväxten av en lydnadskultur.

Den amerikanske rättsfilosofen John Rawls (1921–2002) var präglad av Vietnamkriget och drog slutsatsen att ett omfattande medborgerligt motstånd mot regeringen inte leder till kaos utan tvärtom räddar demokratin: samvetet är samhällets moraliska grund. Samma slutsats som Roger Williams drog 300 år tidigare. John Rawls ansåg att "[e]n allmän benägenhet att tillgripa medborgerligt motstånd när detta är berättigat ger stabilitet åt ett välordnat, eller nästan rättvist, samhälle".⁶⁵

Under Vietnamkriget vägrade 350 000 män att inställa sig till militärtjänst eller deserterade. Det är sannolikt en av de största samvetsvägrarrörelserna genom historien och kan ses som en allmän benägenhet till medborgerlig ohörsamhet. Mellan 800 och 1 000 amerikanska vägrare och desertörer ansökte om asyl i Sverige.⁶⁶ Omkring 300 personer dömdes till kännbara böter i Sverige för protester mot Vietnamkriget.⁶⁷

Sverige har en lång tradition av rättsrealism och auktoritär legalism.⁶⁸ Enligt svensk rättstradition har individen en svag ställning gentemot politiska beslut. Detta kan exemplifieras med följande skrivning i Solna tingsrätts dom över de aktivister som tog sig in på Bromma flygplats i april 2007 med hänvisning till nödläge för klimatet:

Utrymmet för enskilda personer att själva göra en sådan intresseavvägning och till skydd för allmänna intressen handla på ett sätt som hindrar utövningen av en sådan verksamhet som varit föremål för ingående prövning av statsmakterna har emellertid i svensk rätt ansetts utomordentligt begränsat, och det kan, när ett sådant ingripande sker, endast undantagsvis komma ifråga att med tillämpning av 24 kap 4 § brottsbalken fria från ansvar på grund av nöd. Endast om det t. ex. på grund av olyckshändelse eller olyckstillbud föreligger en akut fara att den aktuella risken förverkligas blir den enskilde berättigad att utöva den nu omtalade nödrätten.⁶⁹

Domstolen använder alltså uttrycket "som varit föremål för ingående prövning av statsmakterna" för att avvisa protester. Statsmaktens

suveränitet frontalkolliderar här med individens suveränitet. Det är emellertid inte självklart att staten prövat den aktuella frågan mer ingående än de som protesterar. Kravet på att det ska föreligga ”en akut fara” för att risken ska förverkligas utesluter de flesta faror.

Demokratin behöver utvecklas så att individerna får större makt. Lagtolkningen måste kunna härledas till grundläggande moralprinciper för att respekten för rättsstaten ska kunna upprätthållas.

Roger Williams budskap till vår tid

Vår tid präglas av en kollektiv utsatthet genom existentiella hot från kärnvapenkrig, klimatförändringar, vapenindustrins makt, politisk förföljelse och brutala krig som orsakar stort lidande och stora flyktingströmmar. Människor reagerar på extrem grymhet med att deras samveten avtrubbas.⁷⁰ Dessa hot skulle kunna utlösa omfattande samvetemotstånd istället för det tillstånd av en kollektiv samveteparalysering som är ett resultat av en försvagad samvetesfrihet.

Václav Havel (1936–2011) skrev efter Sovjetunionens övergrepp på Tjeckoslovakien 1968 som om även han hade Roger Williams i tankarna:

[...] det tror jag är en grundläggande och viktig erfarenhet – att en enda skenbart maktlös människa, som högt vågar ropa ett sanningens ord och som står för det med hela sin person och hela sitt liv och är beredd att betala dyrt för det, märkligt nog har större makt, fastän hon formellt är rättslös, än tusen anonyma väljare [...] Består inte utsikten om en bättre framtid för denna världen i en internationell gemenskap mellan [...] människor som försöker göra en reell politisk kraft av ett fenomen som idag förhånas så av maktens teknologi, det mänskliga samvetet?⁷¹

För Roger Williams var samvetet samhällets oberoende men känsliga och sårbara grund. Kanske är det ett bevis på det ogrumlade samvetets kraft att det är Greta Thunberg, en flicka i tonåren, som nu skapat

en världsomfattande rörelse för att motverka klimatförändringarna. Det som demokratin har misslyckats med.

Den viktigaste samhällsuppgiften är att skydda och stärka människors samvetsförmåga. Så kan vi möjliggöra en förändring av samhället.

Noter

- 1 Magnus Hjort, *Hotet från vänster: Säkerhetstjänsternas övervakning av kommunister, anarkister m. m. 1965–2002*, Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen, SOU:2002:91, s. 88.
- 2 USA har ännu inte ställts till svars för folkmordet i Indokina.
- 3 Ulf B. Andersson, "Förnekandets anatomi", *Ordfront magasin* juli/avg. 2005; Sveriges Radio, "Bakgrund Kambodja – Historisk dom om folkmordet", 26 juli 2010.
- 4 Roger Williams var prästutbildad i England. I Boston vägrade han att ansluta sig till församlingen men accepterade att bli präst i Salem vilket emellertid den kyrkliga styrelsen i Massachusetts inte godtog. Efter att han utvisats från Massachusetts och flytt till Rhode Island blev Roger Williams i mars 1639 baptist och bildade den första baptistförsamlingen i Amerika. Han kvarstod emellertid endast några få månader. Han kallade sig senare sökare. Från "A Biographical Introduction" av Edward Bean Underhill, publicerad i Roger Williams, *The Bloudy Tenent of Persecution for Cause of Conscience Discussed and Mr. Cotton's Letter Examined and Answered*. Edited for The Hanserd Knollys Society, London: J Haddon, 1848.
- 5 Georg Jellinek, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*, 4 uppl. (1895) 1927.
- 6 Roger Williams, *A Key to the Language of America*, London: Gregory Dexter, 1643.
- 7 Citerat efter Edwin S. Gaustad, *Liberty of Conscience: Roger Williams in America*. Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1991, s. 28.
- 8 Citerat efter Edwin S. Gaustad, *Liberty of Conscience: Roger Williams in America*. Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1991, s. 29.
- 9 Ciprian Simut, "Basis of Religious Freedom: Roger Williams (1604?–1683) and the Concept of Religious Freedom", *Cross-Cultural Management Journal* 2 (2016), s. 178.
- 10 Roger Williams, *The Bloudy Tenent Yet More Bloudy*, s. 508–509; James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 81.
- 11 Roger Williams, *George Fox*, s. 443; James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 81.
- 12 Roger Williams, *The Bloudy Tenent Yet More Bloudy*, s. 440; citerat efter Martha Nussbaum, *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, New York: Basic Books, 2009, s. 52.

- 13 James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004.
- 14 Enligt Thomas av Aquino består samvetet av *synderesis*, som tar emot naturrättens gudomliga principer, och *conscientia*, som är den intellektuella förmågan att tillämpa naturrättens principer på konkreta handlingar.
- 15 Bo Hansson, *Vetenskap som undanflykt och andra uppsatser om religion, moral och metod*, Lund: Teologiska institutionen, 1991.
- 16 Williams definierade samvetet som "a persuasion fixed in the minde and heart". John David Calvin, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 82.
- 17 "All light, or truth natural, civil, or divine, it comes from without, and is received by the internal faculty according to the capacity, nature, and measure of it. All truth or falsehood, light or darkness, is first espied by the watch or sentinel, fancy or comprehension, &c. From thence it is conveyed to the Court of Guard, where Captain Reason or his Lieutenant, common Sense and Experience, taketh examination, and memory keeps a Record of proceedings which go on by degree to Actions, &c." Roger Williams, *George Fox*, s. 370–71; John David Calvin, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 83.
- 18 Intervju med Ronald Dworkin, 18 november, 1997. Min översättning från engelskan.
- 19 Begreppet samvete har en flertusenårig tanketradition. Näraliggande begrepp som integritet, förmåga till moraliskt val, civil olydnad med flera kompletterar och stödjer varandra. Vissa traditioner som judendomen och islam saknar begreppet samvete. Enligt rabbinen Morton Narowe är den judiska innebörden av samvetet "någonting undgängt". Imamen Hamid Vålsan har beskrivit samvetskval som något som vandrar över bröstet och skapar oro. Se *Ordfront magasin 1* (1991).
- 20 Henry David Thoreau utvecklade Roger Williams syn på samvetsmakt genom att ge viljan makt att stödja samvetet.
- 21 Roger Williams, *George Fox digg'd out of his burrowes, or, An offer of disputation on fourteen proposals made this last summer 1672 (so call'd) unto G. Fox, then present on Rhode-Island in New England*, Boston, 1676.
- 22 Ciprian Simut, "Basis of Religious Freedom: Roger Williams (1604?–1683) and the Concept of Religious Freedom", *Cross-Cultural Management Journal* 2 (2016), s. 177f.
- 23 James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 53.
- 24 Se t.ex. Roger Williams, *The Bloudy Tenent*, s. 60, 182; James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 150.
- 25 James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 54.
- 26 James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 54.
- 27 Roger Williams: *The Bloudy Tenent Yet More Bloudy*, s. 71; James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 62.

- 28 James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams. Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 87.
- 29 Roger Williams, *The Bloudy Tenent Yet More Bloudy*, s. 230; James Calvin Davis, *The Moral Theology of Roger Williams: Christian Conviction and Public Ethics*, London: Westminster John Knox Press, 2004, s. 64.
- 30 Teresa M. Bejan, "The Bond of Civility': Roger Williams on Civility and the Limits of Toleration", *History of European Ideas* 37:4 (2011), s. 409–420.
- 31 "I am like a Man in a great Fog. I know not well how to steer". "Griefe and Sorrow and Bitterness" orsakat av "the Divisions and Disorders within our selves". Ur Roger Williams brev till Town of Providence, ca augusti 1654. Citerat efter Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 219.
- 32 "having in a Sense of Gods mercefull providence unto me in my destress called the place providence I desired it might be for a shelter for persons distressed for Conscience". The Correspondence of Roger Williams 2:751, citerat efter Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 62.
- 33 Edwin S. Gaustad, *Liberty of Conscience: Roger Williams in America*. Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1991, s. 48.
- 34 "As formerly hath benn the libertyes of the Towne: so Still to hold forth Libertye of Conscience". Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 71.
- 35 "constrained to yield obedience to such doctrines and worships" ... "persecuted because he holdeth or practiseth what he beleeves in conscience to be a Truth"... "breach of the Civill or Citie-peace, properly so called". Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 147.
- 36 "otherwise than thus what is herein forbidden, all men may walk as their consciences persuade them". The 1647 Code of Laws, s. 32–37. Citerat efter Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 170.
- 37 "the form of government established in Providence Plantations is Democratical, that is to say, a government held by the free and voluntary consent of all, or the greater part [,] of the free inhabitants". The 1647 Code of Laws, s. 18. *The Proceedings of the First General Assembly of "The Incorporation of Providence Plantations," and the Code of Laws Adopted by that Assembly in 1647*, red. William R. Staples, Providence, RI, 1847. Innebörden av begreppet "free inhabitants" växlade över åren. Alla bosättare var inte invånare med lagliga rättigheter. Först en tid efter att en person anlänt till kolonin kunde han tas upp som invånare och erhålla vissa rättigheter till gemensam mark, att tjänstgöra i jury m. m. Se Alan E. Johnson, *The First American Founder. Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 163, s. 171f.
- 38 "It was agreeed that Joshua Verin upon the breach of a covenant for restraining the liberty of conscience shall be withheld from the liberty of voting till he shall declare the contrary." Citerat efter Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 82.

- 39 "That our royal will and pleasure is, that no person within the said colony, at any time hereafter, shall be any wise molested, punished, disquieted, or called in question, for any difference in opinion in matters of religion, and do not actually disturb the civil peace of our said colony; but that all and every person and persons may, from time to time, and at all times hereafter, freely and fully have and enjoy his and their own judgements and consciences, in matters of religious concerns, throughout the tract of land hereafter mentioned; they behaving themselves peaceably and quietly, and not useine this libertie to lycentiousnesse and profanenesse, nor to the civil injury or outward disturbance of others; any law, statute, or clause, therein contained, or to be contained, usage or custome of this realme, to the contrary hereof, in any wise, notwithstanding." Översättning av Eleanor Rapier och Leif Ericsson. Citerat efter Edwin S. Gaustad, *Liberty of Conscience*, s. 194 och Martha Nussbaum, *Liberty of Conscience: In Defense of [...]*, 2008, s. 49. Min kursivering L. E. Observera att stavningen växlar beroende på vilken källa som använts.
- 40 "I assure you very explicitly, that in my opinion the conscientious scruples of all men should be treated with great delicacy and tenderness: and it is my wish and desire, that the laws may always be as extensively accommodated to them, as a due regard for the protection and essential interests of the nation may justify and permit." Detta citat och citaten från Roger Williams är översatta av Eleanor Rapier och Leif Ericsson. Citerat efter Martha Nussbaum, *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, New York: Basic Books, 2009, s. 14.
- 41 Mejlkorrespondens med Alan E. Johnson 2020-01-23. Jag vill uttrycka min tack-samhet till Alan E. Johnson, University of Chicago, som beredvilligt svarat på mina mejlfrågor om Roger Williams.
- 42 Citerat efter Martha Nussbaum, *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, New York: Basic Books, 2009, s. 14.
- 43 "peaceably and quietly under the civil government, shall in any case be molested, or prejudiced for his or her conscientious persuasion or practice". Edwin S. Gaustad, *Liberty of conscience*, 1991, s. 196.
- 44 "rights of conscience".
- 45 "free exercise of religion".
- 46 Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, Appendix E. Samt mejlkorrespondens med Alan E. Johnson 2020-01-23.
- 47 "Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof."
- 48 "building a wall of separation between Church & State". Alan E. Johnson, *The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience*, Pittsburgh: Philosophia Publications, 2015, s. 300.
- 49 Fenomenologin undersöker hur samvetet ger sig till känna för subjektet.
- 50 Se Martin Heidegger, *Varat och tiden*, Lund: Doxa, 1981 [1927], del 2, andra kapitlet s. 51.
- 51 *Modus* betyder talarens förhållningssätt till det utsagda, det vill säga i det här fallet tiger talaren.
- 52 Victor Klemperer, *Intill slutet vill jag vittna: Dagböcker 1933–1945*, Stockholm: Norstedts, 2020, s. 675.

- 53 Martin Heidegger utsågs till rektor för Freiburgs universitet. Den 3 november 1933 proklamerade Heidegger i *Freiburger Studentenzeitung*: "Führern själv och endast Führern är den nuvarande och den kommande tyska verkligheten och dess lag". Heideggers Själv övermannades av Mannet. Hans eget liv bekräftade hans tankar om Själv et Mannet. Jag vill tacka Kent Pettersson som hjälpt mig genom våra samtal att förstå Heideggers tankar.
- 54 Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View*, London: Pinter & Martin, 1997 [1974], s. 133: "However, there is a phenomenological expression of this shift to which we do have access. The critical shift in functioning is reflected in an alteration of attitude. Specifically, the person entering an authority system no longer views himself as acting out of his own purposes but rather comes to see himself as an agent for executing the wishes of another person. Once an individual conceives his action in this light, profound alterations occur in his behavior and his internal functioning. These are so pronounced that one may say that this altered attitude places the individual in a different state from the one he was in prior to integration into the hierarchy. I shall term this the agentic state, by which I mean the condition a person is in when he sees himself as an agent for carrying out another person's wishes. This term will be used in opposition to that of autonomy – that is, when a person sees himself as acting on his own."
- 55 Min kursivering.
- 56 Ronny Ambjörnsson, "Krig och fred. Om en glömd pacifist från de stora krigens tid", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka, tro: Svensk historia underifrån*, Stockholm: Ordfront, 1993.
- 57 Inledningsorden i Förenta nationernas stadga, antagen 26 juni 1945, i San Francisco.
- 58 Rafael Domingo, "Restoring Freedom of Conscience", *Journal of Law and Religion* 30:2 (2015), s. 176–193.
- 59 *Welsh v. United States*, 398 U.S. 333, 1970. Citerat efter Martha Nussbaum, *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, New York: Basic Books, 2009, s. 172.
- 60 Camilo Mejía, *Road from Ar Ramadi: The Private Rebellion of Sergeant Camilo Mejia*, New York: New Press, 2007.
- 61 Rafael Domingo, "Restoring Freedom of Conscience", *Journal of Law and Religion* 30:2 (2015), s. 176–193.
- 62 Martin Scheinin, "Conscience and refusal", i *The Right to Refuse Military Orders*, Helsingfors: Peace Union of Finland, 1994; Leif Ericsson, "Klarar samvetet kraven?", i Lars Ingelstam, Johnny Jonsson & Berit Åqvist (red.), *Spår av Gud: Vänbok till Valborg Lindgärde, rektor vid Teologiska högskolan Stockholm*, Stockholm: Teologiska högskolan, 2006.
- 63 Roger Williams, *The Bloudy Tenent Yet More Bloudy*, 1652, s. 209.
- 64 Se t.ex. dokumentationen i Thord Eriksson, *Dom som stod kvar*, Stockholm: Natur & Kultur, 2019.
- 65 John Rawls, *En teori om rättvisa*, Göteborg: Daidalos, 1999 [1971], s. 362 (min markering).
- 66 Uppgift från samtal med Hans Göran Franck.
- 67 T.ex. dömdes Peter Matthis Sköld 1965 till 120 000 kr i dagens penningvärde för att ha delat ut flygblad på Hötorget mot USA:s krig i Vietnam.

- 68 Den tyske rättsfilosofen Jürgen Habermas menar att civil olydnad får sin värdighet ur respekten för den demokratiska rättsstatens grundläggande principer: "Om åklagare och domare inte respekterar denna värdighet utan förföljer lagöverträdaren som kriminell och dömer ut de vanliga straffen förfaller de till en auktoritär legalism." "[...] den civila olydnaden [är] ofta den sista möjligheten att korrigera misstag i lagstiftningen och rättstillämpningen eller att initiera förnyelse." Se *Ordfront magasin* 1 (1991).
- 69 Solna Tingsrätt, Dom 2009-03-17 B 7413-07.
- 70 Robert Jay Lifton, *The Climate Swerve: Reflections on Mind, Hope and Survival*, New York: New Press, 2017. Recenserad av Tor Wennerberg, *Dagens Nyheter*, 8 september 2017.
- 71 Václav Havel, *Politik och samvete*, Stockholm: Charta 77-stiftelsen, 1984.